

Maktens arkeologi: Om härskarteknik, populism och ideologi

ALF HORNBERG

CHRISTOFFER HORNBERG

Hur fungerar makt? Varför blir en del människor så mycket mer inflytelserika än andra? Vilka samhälleliga och psykologiska processer ligger bakom? Har maktens mekanismer förändrats över tid? I klimatkrisens tid handlar makten om vilken försvarsmekanism som får företräde: moralisering eller förnekelse. Alf Hornborg och Christoffer Hornborg skriver.

Frågor om maktens villkor har människor grubblat över i tusentals år. I vår tid väcks frågor om det finns en kontinuitet mellan forntidens enväldshärskare och politiker som **Donald Trump**. I boken *On Kings* (2017) diskuterar antropologerna **David Graeber** och **Marshall Sahlins** förhållandet mellan makt och kosmologi genom tiderna – sambanden mellan hierarki och gudomlighet, politik och ritual, tyranni och existens. Med hjälp av oräknliga etnografiska, historiska och förhistoriska exempel visar de hur föreställningar om kungar och kunglig makt står i samband med människors existentiella belägenheter, såväl de mäktigas som deras undersåtars. Som **Philippe Descola** skriver på omslaget: ”varför och hur kan en enskild människa komma att styra över de många som förkroppsligandet av eller ombudet för en gud?”

Det är uppenbart att rollen som härskare inte bara är en position som någon tillskansar sig utan i lika hög grad tilldelas en person av ett samhälleligt kollektiv. Det är långt ifrån alltid den kan betraktas som avundsvärd. I flera förkoloni-

ala afrikanska samhällen kunde gudomliga kungar utsättas för rituella offermord, något som **James Frazer** uppmärksammade i *Den gyllene grenen*. Tydligen kan härskare fylla en funktion som projektion för massornas behov. Vilka dessa behov är, och hur de uppstår, är en fascinerande antropologisk och psykologisk frågeställning. Kungen är symbol för en föreställd och glorifierad gemenskap, men samtidigt en kraft som kan behöva behärskas. Därför är det inte mindre intressant att reflektera över hur kungar själva hanterar sin upphöjda ställning. Liksom andra människor brottas de med insikter om sina begränsningar i tid och rum. De må vara hur mäktiga som helst, men deras makt är begränsad till deras livstid och till det territorium de har erövrat. I kraft av sin allsmäktighet tror de sig ofta kunna tänja på sina begränsningar genom att på något sätt göra sig odödliga eller utvidga sitt välde i rummet. Bakom pyramider och erövringskrig kan vi alltså ana en grundläggande mänsklig ångest inför förgängligheten.

Även om rituella offermord och gudomliga enväldshärskare vid första anblicken kan te sig avlägsna det politiska landskapet i den moderna västvärlden, finns det fog för jämförelser med kulturella och psykologiska mekanismer i vår samtid. Sociologen **Jeffrey Alexander** har i artikeln "Recovering the Primitive in the Modern" (2021) betonat vikten av att undersöka kontinuiteter mellan "primitiva" och moderna samhällen. Om vi slutar tro att vi i det moderna samhället är vaccinerade mot de affektiva och binära föreställningar om gott och ont som präglade traditionella samhällen, öppnar sig en värld av likheter.

Mellan massornas projektioner och härskarnas ansträngningar uppstår ofta en ömsesidigt bekräftande symbios. Kungens bedrifter gör honom ännu mera upphöjd i folkets ögon, och folkets jubel gör kungen ännu djärvare. Exempelen är otaliga, från **Alexander den store** och romerska kejsare till moderna fascister och krigsherrar. Utan tvekan kan vi se liknande former av symbios när det gäller populister som

Trump och **Jair Bolsonaro**, även om den fiende som förenar folk och ledare i dessa fall inte är grannfolk som erövrar utan en förhatlig samhällskategori. I det avseendet kan politiska motståndarläger, byråkrater eller invandrare fylla samma funktion som fiendenationer. Det är i ljuset av sådana sammanhang vi kan förstå ideologiernas alltmer paradoxala roll i samtidens politik, inte minst de strukturer som driver fram högerpopulism.

Den dynamik som råder mellan ett folk och dess ledare kan vara svår att hänföra till en specifik ideologisk inriktning. Vi blir till exempel förbluffade av uppgiften att italienska diplomater i Sverige på 1930-talet uppfattade stora likheter mellan **Mussolinis** politik i Italien och landsfadern **Per Albin Hanssons** svenska folkhemspolitik. Mer begriplig blir jämförelsen om vi betänker att båda ledarna var populister i den meningen att de sökte folkets stöd för att störta traditionella eliter. Lika svårsmält men obestridlig vore en jämförelse mellan företeelser som *Occupy Wall Street*, *Gula västarna* (*Gilets jaunes*) och Trumps valsegrar.

Den gemensamma nämnaren för populism från det gamla Rom till **Giorgia Meloni** är politikernas ansträngningar att vinna stöd från en majoritet av befolkningen för att utmana etablissemangets makt och värderingar. Sådana kraftmätningar har en tendens att leda till självförstärkande polarisering mellan politiska motståndarläger. **Gregory Bateson** kallade processer av detta slag ”schismogenetiska” och kunde urskilja dem på alla möjliga nivåer, från krisande äktenskap till krig – det som kännetecknar dem är att varje handling hos den ena parten utlöser ett motdrag från den andra som fördjupar motsättningen. I den schismogenetiska upptrappningen reduceras handlingarnas ofta komplexa natur till en binär kategorisering, där en nyanserad förståelse av olik tänkandes känslor, argument och intentioner underordnas det faktum att de tillhör ”ut-gruppen”. **Som George W. Bush** (i likhet med **Netanyahu** och andra krigsherrar) uttryckte sig för att förekomma motstånd mot sina militära strate-

gier: "Either you're with us or you're with the terrorists".

Bland historiska exempel på sådan polarisering finns de strider som har ställt religiöst rätttrogna mot så kallade kättare. Även samtidens stora moralfrågor driver fram polarisering mellan de värderingar som moderna människor förväntas ha och de motsatta ståndpunkter som förenar de oppositionella. I stor utsträckning har sådan polarisering kommit att beskrivas i termer av vänster och höger. I en egendomlig inversion av den historiska utgångspunkten för dessa kategorier (den franska revolutionen) har socialliberala värderingar kommit att förknippas med etablissemangen, medan dess utmanare – ofta till betydande del med underklassbakgrund – kategoriseras som högerpopulister. Paradoxalt nog ger den etablerade makteliten i Europa och Nordamerika i allmänhet uttryck för värderingar som går stick i stäv mot den ohållbara och djupt ojämlika världsordning som den faktiskt vidmakthåller, vare sig det gäller klimat- och miljöfrågor eller globala orättvisor. Hållbarhet och global utveckling är retoriska honnörsord som ständigt upprepas. Som miljöhistorikern **Jean-Baptiste Fressoz** noterar i sin bok *More and More and More* (2024) har till och med idén om en "grön omställning" blivit "kapitalets ideologi i det tjugoförsta århundradet". Vad kan vara mer ändamålsenligt för makteliten än att medge att den värld den har skapat är djupt ohållbar och samtidigt bedyra att den har planer på att göra den hållbar igen? Den underförstådda föreställning som vi har invaggats i är att de partier och politiker som *inte* är högerpopulister företräder sänkta koldioxidutsläpp, en rättvis världshandel och global utjämning. Vid närmare eftertanke kan vi fråga oss om så verkligen är fallet. De traditionella kategorierna vänster och höger ter sig plötsligt som trubbiga verktyg för att förstå de sociala processer som ligger bakom vår tids schismogenes.

Att vara rättrogen i det moderna samhället är naturligtvis att uttrycka oro för klimat- och miljöfrågor och globala orättvisor. Att hävda någonting annorlunda kan jämföras med kätteri. Denna iakttagelse har ingenting att göra med huruvida sådan oro är berättigad. Den syftar enbart på diskussionens dynamik, inte på korrespondensen mellan ord och verklighet. Som **George Orwell** konstaterade kan orden vara verklighetens motsats. Även om de på ytan ser ut att handla om sanning och lögn blir utsagor om världens tillstånd brickor i det spel som definierar en persons plats i den sociala rangordningen.

Den mest uppriktiga och indignerade positionering kan ha ganska liten överensstämmelse med en persons reella verkan i världen. Polariseringen kompliceras av att de politiskt rätttrogna nog ofta bidrar mera än kättarna till klimat- och miljöproblem och globala orättvisor. (Vi kan exempelvis förmoda att regelbundna flygresenärer sällan är klimatförnekare

– och omvänt att en betydande grupp högerpopulister mer sällan har möjlighet att flyga.) Denna svårhanterliga paradox bidrar till den allt djupare polariseringen. Förespråkare för etablissemang uttrycker förakt för sina mindre upplysta meningsmotståndare, som de kategoriserar som populisterna. Som **Arlie Hochschild** visar i *Strangers in Their Own Land* (2016) är det just den upplysta medelklassens nedlåtande attityd som gör många av globaliseringens offer – och därför ofta Trumpanhängare – upprörda. Den är en grundläggande drivkraft bakom det moderna samhällets schismogenes. Att ge uttryck för högerpopulistiska ståndpunkter blir för många ett sätt att utmana etablissemang.

Chantal Mouffe ondgör sig i *For a Left Populism* (2018) över att nyliberalismens offer – de som ”vägrar acceptera att det inte finns något alternativ till globalisering” – diskvalificeras som populisterna. Som **Cas Mudde** och **Cristóbal Rovira Kaltwasser** skriver i sin bok *Populism – A Very Short Introduction* (2017) är begreppet en etikett som få använder om sig själva utan som nästan uteslutande används för att avfärda andra. Begreppet kan alltså tolkas som en härskarteknik som används för att tysta meningsmotståndare. Men bland vissa historiker i USA, poängterar författarna, likställs populism med folkligt engagemang i politiken och betraktas därmed som en demokratisk tillgång. Medan socialdemokratien i land efter land har omvandlats till nyliberalism har de progressiva värderingarna övergått till att bli etablissemangets täckmantel och dess utmanare avfärdats som outbildade och demoniserats. Det på 1970-talet så ofta återropade klassperspektivet känns avlägset. Nu är det de mer välbärgade och minst hållbara människorna som undervisar den resursmässigt mer anspråkslösa underklassen om hållbarhet och global solidaritet. Det är mot denna bakgrund vi bör begripa retoriken om *woke*, ett paket av progressiva värderingar som signalerar medvetenhet om världssamhällets orättvisor, förtryck och fördomar – men som inte nödvändigtvis motsvaras av en moraliskt överlägsen livsstil. I en värld där västerländsk medel- och överklass är djupt delaktig i den kapitalism som driver klimatproblematiken och de alltmer oanständiga globala klyftorna framstår de ”politiskt korrekta” värderingarna som välmenande men aningslös godhetssignalering. De ger det gamla begreppet ”skrymtare” en förnyad innebörd. Historiskt användes ordet ofta i religiösa sammanhang för att beteckna en person som iklädde sig en position av dygd men vars handlingar inte överensstämde med denna moraliska överhöghet. De dygdiga ideologiernas bärare må ha helt igenom goda avsikter, men på ett omedvetet, samhälleligt plan kan ideologier tjäna förrädiska syften – genom att ge intrycket att medvetenhet, retorik, och symbolisk positione-

ring innebär att problemen är på väg att lösas: en psykologisk förskjutning där den ideologiska rättrådigheten inte *kompletterar* utan *kompenserar* handling.

Inom dynamisk psykologi betonas hur människor tidigt i livet internaliserar samhällets och kulturens regler, ideal och moral. Samvetet, eller ”överjaget”, fungerar som en inre röst som utövar moralisk kontroll över vårt beteende och får oss att känna skuld eller skam när vi inte lever upp till idealen. Våra ideal är viktiga eftersom de ger mening åt våra liv, men som psykoterapeuten **Jon Frederickson** påpekar i *Co-Creating Change* (2013) är de som polstjärnan: en riktning att följa, men aldrig ett mål vi når. Hur ska då en modern människa uthärda den skuld det innebär att vara medveten om att hon dagligen bidrar till planetens förstörelse? En psykologisk strategi för att skydda jaget från överjagets förmaningar är att bli ett överjag för andra. Som Frederickson formulerar den kritiska perfektionistens position: ”Jag har inget överjag – jag *är* ett!” Precis som för äldre tiders skrymtare erbjuder denna fullständiga identifikation med ideal/överjaget en fristad för den privilegierade samtidsmänniskan, där hon kan vila från sin egen skuld genom att angripa andra. Lika lite som rättrogna kristna konsekvent har omsatt de genuint kristna idealen i handling – inte minst under de århundraden då kristendomen var kolonialismens huvudideologi – lika lite lever idag den progressiva medelklassen som den lär. Rättrogna politiker och deras följare ikläder sig en ideologisk självgodhet som mystifierar allas vår skuld och våra tillkortakommanden. Liksom den kristna lära som under medeltiden hade begränsat pengarnas makt senare blev conquistadorernas och kolonialmakternas galjonsfigur, så tror vi att de goda visionerna om global utveckling och hållbarhet nu kan frikänna oss från delaktighet i den alltmer ojämlika och ohållbara moderna världsordningen. En mera ödmjuk och självkritisk framtoning vore utan tvekan tillbörlig. Men den högerpopulistiska politik som schismogenesen eldar på i

flera länder är naturligtvis skrymteriets mest alarmerande efterräkning. Nu som förr föder elitens skrymteri motstånd, cynism och övermod hos dess belackare. De dubbla budskapen från de mäktiga och välbärgade ger oss till slut en Donald Trump.

Liksom kyrkan legitimerade kolonialismen har den förment progressiva socialliberalismen legitimerat vår tilltro till globalisering, tillväxt och teknik. I bägge fallen har de officiellt acceptabla värderingarna speglat vårt kollektiva överjag genom att beslöja den exploatering och ekologiska förödelse som är grunden för vårt samhälle. I det avseendet finns det en tydlig kontinuitet mellan kyrka och socialliberalism. Men ännu mer illavarslande är att de politiskt korrekta värderingarna i vår samtid framprovocerar en motreaktion som endast kan förvärra världsläget. För de flesta människor i det globala nord, som i alla händelser måste inhandla mat och kläder, hyra bostad och lönearbета, är det näst intill omöjligt att undgå att bidra till mänsklighetens dystra belägenhet. Den gemensamma grogrunden för woke och anti-woke är den oundvikliga medvetenheten om det moderna tillväxtsamhällets ekonomiska och ekologiska orimlighet, men i stället för moralisering och läpparnas beakänneelse väljer högerpopulisterna förnekelse: också det en effektiv försvarsmekanism.

Liksom de förmoderna kungarna har Trump uppfattats som en skänk från ovan. Att han överlevde mordförsöket 2024 har av hans anhängare tolkats som Guds försyn. Hans väljare verkar uppleva honom som en av de sina. Han utmanar etablissemangets politiskt korrekta värderingar och framstår som språkrör för de amerikaner som har marginaliserats av globaliseringen, även om han är superrik. Som miljardär är han en sinnebild för den maktposition som de maktlösa vill identifiera sig med.

Kungar har i alla tider prytt sina kroppar med guld kronor, juveler, pålsverk och andra symboler för deras speciella status. Det var ur värdefulla smycken som de första pengarna utvecklades. Från att ha varit symboler för

sociala positioner – med implikationer för makt och rättigheter – förvandlades ädla metaller till magiska fetischer: föremål med *inneboende* makt. Att pengar från första början har varit knutna till kungars makt och nationers identitet framgår tydligt av att mynt (och senare sedlar) har försetts med härskarens porträtt. Med tiden blev ansamlandet av pengar en ny maktstrategi, frikopplad från tronföljd och genealogi. Det var så Donald Trump blev kung. Paradoxalt nog kunde han därför betraktas som en företrädare för folket, trots att den verklighet de flesta av hans väljare lever i förblir honom helt främmande.

Maktens transformationer genom historien gäckar oss just därför att dess fördolda kulturella magi är förutsättningen för dess existens. Att en person får andra att frivilligt underkasta sig dens vilja är en form av trolldom. I backspegeln kan vi dekonstruera de forntida despoternas gudomliga mandat som illusioner, men ännu ett tag undflyr miljardärerna det solljus som får trollen att spricka.

- **Alf Hornborg** är antropolog och professor emeritus i humanekologi vid Lunds universitet.

- **Christoffer Hornborg** är legitimerad psykolog och doktorand i sociologi vid Göteborgs universitet.